

การสร้างสรรค์จิตรกรรมพระอริยบุคคล
ในสมุดภาพปริศนาธรรม
Creativity painting phra ariyabukkhon
In the Dharma mystery picture book

นฤมล ศิลปชัยศรี¹

Narumol Silpachaisri

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร., สาขาวิชาทัศนศิลป์
วิทยาลัยเพาะช่าง
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์
Assistant Professor, Department of Thai
Handicraft, Poh Chang College, Rajamangala
University of Technology Rattanakosin
(E-mail: narumol.sar@rmutr.ac.th)

Received: 02/08/2023 Revised: 09/11/2023 Accepted: 10/11/2023

บทคัดย่อ

วิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสารชั้นต้น ได้แก่ สมุดภาพปริศนาธรรม เลขที่ต่าง ๆ โดยทำการศึกษาการสร้างสรรคจิตรกรรมพระอริยบุคคล ซึ่งใช้หลักองค์ประกอบ ศิลป์ผสมผสานกับสัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมาย เป็นการสะท้อนสุนทรียภาพ ความงาม และนัยยะทางความหมาย มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษารูปทรงทางศิลปกรรมของพระอริยบุคคลในสมุดภาพปริศนาธรรม และเพื่อศึกษาการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบทางศิลปะของพระอริยบุคคลจากสมุดภาพปริศนาธรรมและสมุดภาพไตรภูมิ

ผลการวิจัยพบว่า

1. รูปทรงทางศิลปกรรมและความหมายของพระอริยบุคคลในสมุดภาพปริศนาธรรม เชิงสัญลักษณ์ที่ปรากฏในจิตรกรรมที่แสดงถึงจิตที่ตั้งมั่น คือดวงแก้ว ซึ่งจะปรากฏในทุกภาพของพระอริยบุคคล ดอกบัว แสดงถึงพระพุทธปัญญาของพระพุทธเจ้า และในเอกสารสมุดภาพปริศนาธรรมใช้บุคคลทั่วไปแสดงถึงการเข้าถึง กระแสธรรมะ ในขณะที่สมุดภาพไตรภูมิแสดงเป็นพระภิกษุ หรือนักบวชเพื่อบรรลุธรรม
2. การปรับเปลี่ยนองค์ประกอบทางศิลปะของพระอริยบุคคลจากสมุดภาพปริศนาธรรมและสมุดภาพไตรภูมิอิทธิพลของคติปริศนาธรรมในงานศิลปะไทย สะท้อนต่อมาในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการเขียนภาพเกี่ยวกับปริศนาธรรมใกล้ตัวที่พุทธศาสนิกชนสามารถเข้าใจและปฏิบัติตามได้ เช่นปริศนาธรรมในสุภาษิตไทย

คำสำคัญ : ปริศนาธรรม, ไตรภูมิ, อริยบุคคล

Abstract

This research is primary document research. Including the Dhamma mystery picture book, various numbers, by studying the creation of paintings of phra ariyabukkhon which uses art elements combined with symbols to convey meaning It is a reflection of aesthetics,

beauty and meaning. have a purpose To study the artistic forms of the ariyabukkhon in the Mystic Dhamma picture book. and to study the modification of artistic elements of the noble monks from the Mystery Dhamma Picture Book and the Tribhumi Picture Book

The results showed that

1. The artistic form and meaning of the ariyabukkhon in the Mystic Dhamma picture book symbolic Appearing in paintings that show a steady mind is the crystal ball, which appears in every picture of a ariyabukkhon. The lotus flower represents the Buddha's wisdom. And in the document, the Mystic Dhamma picture book, ordinary people are used to show access to the Dhamma stream. while the Tribhum picture book shows a monk. or monks to attain Dhamma

2. Changing the artistic elements of the ariyabukkhon from the Mystic Dhamma picture book and the picture book. Tribhumi, influence of mysticism in Thai art. Later reflected in the early Rattanakosin, there was writing Pictures about mysteries nearby that Buddhists can understand and follow Such as the mysteries in Thai proverbs.

Keywords: Dhamma Mystery, Tribhum, Ariyabukkhon

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัย

ปริศนา หรือปฤษฎา เป็นภาษาสันสกฤต มีความหมายตามคำแปลตรงตัวว่า ปริตสะหนา น. สิ่งหรือถ้อยคำที่ผูกขึ้นเป็นเงื่อนงำเพื่อให้แก้ให้หาย (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, 2564) เมื่อนำข้อปริศนาต่าง ๆ มาสร้างเป็นรูปทรงสัญลักษณ์ในทางศิลปกรรมแล้ว จึงทำให้ภาพที่สื่อความหมายแทนตัวอักษรมีความซับซ้อนมาก

ยิ่งขึ้น ปรีศนาธรรมจึงเป็นเนื้อหาหนึ่งที่มีนักวิชาการศึกษาและตีความวรรณกรรมทางศาสนา โดยมากปรีศนาธรรมมักจะอยู่ในรูปของจิตรกรรมฝาผนัง หรืองานสร้างสรรค์อื่น ๆ ที่ใช้สัญลักษณ์ในการตีความ

ปรีศนา มีความหมายที่สะท้อนการตอบสนองการค้นหาคำความเป็นจริง อาจมีอุบายหรือนัยแฝงที่เป็นการประลองทักษะความรู้ ความเข้าใจและสติปัญญาของผู้ที่เป็นนักปราชญ์ในแต่ละช่วงเวลาด้วยเช่นกัน สมุดภาพเล่มที่มีชื่อว่า ปฤษณธรรม ซึ่งเป็นสมุดไทย หมวดตำราภาพ หมู่อรรถคดี เลขที่ 3 ซึ่งเป็นเอกสารได้มาจากสำนักพระราชวัง เมื่อวันที่ 16 มีนาคม 2481 อ่าน ถ้ายถอด วิเคราะห์ บรรยาย โดย นาย ประภาส สุระเสน เป็นสมุดไทยขาวที่เขียนภาพเป็นปรีศนาซึ่งประกอบคำบาลี ลักษณะภาพมีความใกล้เคียงกับภาพในสมุดภาพไตรภูมิ

ผู้อ่านถ้ายถอดให้ความเห็นว่า เนื้อหาของภาพนั้นสามารถศึกษาร่วมกับหนังสือวิสุทธิมรรค เล่ม 1-2-3 และหนังสือ อภิธัมมัตถวิภาวิณี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา แม้ว่าไม่มีคำอธิบายความโดยละเอียดก็สามารถสันนิษฐานได้ว่าภาพที่เขียนขึ้นในสมุดไทยเล่มนี้มีความเชื่อมโยงกับการเขียนภาพในสมุดภาพไตรภูมิอย่างมีนัยสำคัญ อาทิ ภาพแสดงพระโสธบับัน พระสภากาฬามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับ สมุดไทยเล่มนี้ว่าเป็นภาพวาดอิงธรรมะจนตลอดทั้งเล่ม กล่าวโดยสรุปได้ว่า สมุดภาพปรีศนาธรรมเหล่านี้ อิงธรรมะทั้งเล่มสมุดไทยมีลำดับของการเปรียบเทียบ เปรียบเปรย นับตั้งแต่การเกิดจนสามารถพบหนทางบรรลุมรรค (ประภาส สุระเสน, 2545)

สมุดภาพปรีศนาธรรมหลายฉบับเขียนภาพพระอริยบุคคล โดยอธิบายอย่างย่อด้วยอักษรขอมภาษาบาลีบ้างเขียนด้วยอักษรไทยภาษาไทย ภาพเขียนเหล่านั้นประกอบด้วยท่าทางเป็นองค์ประกอบตามอย่างศิลปะไทย อันมีความสำคัญต่อการศึกษาริเริ่มรู้อย่างยิ่ง เนื่องจากพระอริยบุคคลที่พบในสมุดไทยเหล่านั้นเป็นแบบอย่างและมีคุณค่าทางศิลปกรรมให้สามารถศึกษาพระอริยบุคคลในสมุดภาพไตรภูมิด้วย ทั้งนี้ ศิลปกรรมไทยเป็นผลงานสร้างสรรค์ที่สืบทอดความคิด คติความเชื่อจากเรื่องราวต่าง ๆ จากทั้งที่เป็นวิถีชีวิต วรรณกรรมทางพุทธศาสนา และปรัชญาทางคตินิยม

สุภาชิตและมีปริศนา การสร้างสรรค์งานศิลปะไทยจึงเป็นการสร้างสรรค์ที่อาศัยคุณค่าจากคติธรรม ความศรัทธา และองค์ประกอบทางศิลปะอย่างไทยประเพณี แล้วนำมาตีความเพื่อสร้างสรรค์ชิ้นใหม่โดยใช้ความคิดสร้างสรรค์และประสบการณ์ผลงานเหล่านั้นจึงมีเนื้อหาที่สามารถศึกษาพัฒนาการทางความคิดและกลวิธีในการนำเสนอที่น่าสนใจได้ ซึ่งแต่เดิมการสร้างสรรค์ศิลปะไทยโบราณมักสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องหมายแห่งการบูชาและสะท้อนวัฒนธรรมตลอดจนสะท้อนคติความเชื่อที่มีต่อศาสนาและนัยทางปริศนาธรรม ซึ่งปริศนาธรรมเป็นอภิปรัชญา (ความรู้ที่มีเนื้อหาที่ลึกซึ้ง) ที่ต้องการการตีความและวิเคราะห์โดยอาศัยฐานความรู้และความพร้อมในทางธรรม เพื่อเชื่อมโยงองค์ความรู้เดิมกับแนวทางการปฏิบัติให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ปริศนาธรรมจึงเป็นมากกว่าการเล่าเรื่องทางศาสนาแทนภาษาหรือวรรณกรรม แต่ปริศนาธรรมคือเครื่องมือที่สัมพันธ์กับความเป็นอภิปรัชญาทางศาสนาอย่างชัดเจนโดยถ่ายทอดผ่านวรรณกรรม และงานศิลป์ สมุดไทยที่เขียนขึ้นเกี่ยวกับปริศนาธรรมล้วนมีลำดับที่การเขียนที่คล้ายคลึงกันอย่างเป็นระเบียบ ซึ่งมีความแตกต่างกันไปตามระเบียบแบบแผน อายุสมัยของการเขียน ความงามเหล่านี้ไม่เพียงนำค้นหาในลักษณะของความหมายที่แฝงเร้นเท่านั้น แต่ยังเป็นเครื่องหมายของการคัดลอกเพื่อเผยแพร่ ราวกับการตีพิมพ์หนังสือในปัจจุบันนั่นเอง

การสร้างสรรค์จิตรกรรมพระอริยบุคคลในสมุดภาพปริศนาธรรมเป็นการศึกษาองค์ประกอบทางศิลปะ ทั้งในด้านเนื้อหาของเรื่อง และเนื้อหาของภาพจากเอกสารสมุดไทย เพื่อสามารถทำความเข้าใจการสร้างสรรค์ ภาพพระอริยบุคคลในสมุดภาพปริศนาธรรมที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาภาพพระอริยบุคคลในสมุดภาพไตรภูมิด้วย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปทรงทางศิลปกรรมและความหมายของพระอริยบุคคลในสมุดภาพปริศนาธรรม
2. เพื่อศึกษาการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบทางศิลปะของพระอริยบุคคลจากสมุดภาพปริศนาธรรมและสมุดภาพไตรภูมิ

คำถามการวิจัย/สมมติฐานการวิจัย

การปรับเปลี่ยนรูปทรงทางองค์ประกอบศิลปะของจิตรกรรมพระอริยบุคคล ที่ปรากฏในสมุดภาพปรีชาธรรมและสมุดภาพไตรภูมิ รูปทรงเหล่านั้นยังแสดงความหมายเช่นเดิม

ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

พระอริยบุคคล คือผู้ที่ศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาและบรรลุธรรมไปตามลำดับ อริยบุคคล มีความหมายว่า บุคคลผู้บรรลุธรรมวิเศษ มีโสดาปัตติมารคเป็นต้น. (ป. อริยบุคคล). (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, 2564) ได้แก่ พระโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และพระอรหันต์ตามมรรคและผล รวมเป็นอริยบุคคล ทั้ง 8 ซึ่งปรากฏในสมุดภาพปรีชาธรรมหมายเลขต่าง ๆ รวมถึงในสมุดภาพไตรภูมิด้วย

เอกสารชิ้นต้นปรากฏในสมุดภาพ (สมุดไทยขาว) ซึ่งเขียนภาพและธรรมบรรยายทั้งที่เป็นอักษรไทย อักษรขอม ภาษาบาลี ซึ่งมีบางส่วนที่มีการเขียนภาพที่อนุমানได้ว่าเป็นต้นแบบของปรีชาธรรมให้แก่จิตรกรรมฝาผนังและจิตรกรรมร่วมสมัยได้นำมาสร้างสรรค์เพื่อสื่อความหมาย เป็นสัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นและปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นประเพณีและสามารถตีความได้อย่างเข้าใจร่วมกัน

สมุดภาพที่ปรากฏปรีชาธรรมที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ สมุดภาพปฤษฎณาธรรม” หนังสือสมุดไทยขาว เลขที่ 3 “สมุดภาพปฤษฎณาธรรม หนังสือสมุดไทยขาว เลขที่ 4 “สมุดภาพปฤษฎณาธรรม สมณะวิปัสสนา” หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 30 “สมุดภาพธรรมปริยาย” หนังสือสมุดไทยขาวเลขที่ 26 และ “สมุดภาพธรรมปริยาย” หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 27 สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาเลขที่ 6 สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ 10

พระพุทธศาสนา กำหนดให้มีพระอริยบุคคลไว้คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งก็แบ่งย่อยออกเป็นมรรคเป็นผล รวมเป็นพระอริยบุคคล 8 ภาพต่าง ๆ ที่ปรากฏมักมีสัญลักษณ์เป็น ดวงแก้ว ซึ่งนำมาประกอบการพิจารณาจากสมุดภาพปฤษฎณาธรรมจะพบว่ามีความหมายโดยตรงที่การรักษา

ลูกแก้วไว้เหนือศีรษะ คือการบำเพ็ญเพียร ประภาส สุระเสน ผู้ถ่ายทอดสมุดภาพ
 ปณณธรรม เป็นภาษาไทย กล่าวถึงภาพที่ปรากฏดวงแก้วไว้ดังนี้ ดวงแก้วเหนือ
 ศีรษะ พระโยคาวจร หมายถึง ความมีสติ คือความระลึกได้ ทุกขณะ (ประภาส สุระเสน,
 2545) โดยกล่าวถึงพระอริยบุคคลไว้ ดังนี้ 1.พระโยคาวจรชูดวงแก้วขึ้นเหนือศีรษะ
 2. พระโยคาวจรมินชูดวงแก้วขึ้นเหนือศีรษะ 3. พระโยคาวจรพบดวงแก้วในสระบัว
 4. พระโยคาวจรบำเพ็ญเพียรจนบรรลุกระแสธรรมแล้ว (พบดอกบัวสามดอก) แต่ยัง
 ต้องบำเพ็ญเพียรต่อเพื่อเป็นพระอรหันต์ 5. พระโยคาวจรก้าวย่างชูดวงแก้วขึ้นเหนือ
 ศีรษะ 6. พระโยคาวจรคือ ผู้บำเพ็ญเพียรนั่งชูดวงแก้วระดับหน้าหมายถึงสติตั้งมั่น
 จดจ่อ 7. พระโสดาบันแสดงภาพเป็นพระโยคาวจรคือ ผู้บำเพ็ญเพียรที่มีผิวผ่องใส
 บรรลุโสดาบันแล้วดวงแก้ว คือสติ (ท่านระลึกได้ในทุกขณะจิต) 8. โคตรภูญาณ
 9. พระสกทาคามี แสดงภาพเป็นพระโยคาวจร ผู้บำเพ็ญเพียร มีดอกบัวเป็น
 สัญลักษณ์พระปัญญาของพระพุทธเจ้า ทำทางแสดงว่าเป็นพระสกทาคามีคือมือขวา
 จับดอกบัวเป็น ผู้มาสู่โลกนี้เพียงคนเดียว 10. พระอนาคามี แสดงภาพเป็นพระโย
 คาวจรคือผู้บำเพ็ญเพียร มีดอกบัวเป็นสัญลักษณ์พระปัญญาของพระพุทธเจ้า ทำทาง
 แสดงว่าเป็นพระอนาคามีคือนั่งขัดสมาธิบนตอไม้บรรลุพระอนาคามีผลไม่กลับ มา
 เกิดอีกแล้ว และ 11. พระอรหันต์ (เขานิพพาน) แสดงภาพเป็นพระโยคาวจรคือ
 ผู้บำเพ็ญเพียรได้บรรลุธรรม ทำทางแสดงว่าเป็นพระอรหันต์ท่านนอนในลักษณะ
 สีหไสยาสน์เป็นอุปมาของพระนิพพาน

นอกจากนี้ยังมีเอกสารที่เขียนถึงอริยบุคคลในสมุดภาพปณณธรรม สมณะ
 วิปัสสนา เลขที่ 30 หมวดตำราภาพ มีประวัติว่า พระธรรมราชานุวัตร วัดนิเวศธรรม
 ประวัติกวักให้หอสมุดฯ พ.ศ. 2443 เป็นจิตรกรรมเขียนสีบนสมุดไทยขาว มีลำดับภาพ
 เช่นเดียวกับสมุดปณณธรรมเล่ม 3 ด้วยเช่นกัน

เอกสารสำคัญที่มีประวัติว่าเป็นผลงานเขียนขึ้นเมื่อครั้งกรุงเก่า
 (พระนครศรีอยุธยา เรื่อง ธรรมปริยาย เลขที่ 26 หน้าปลาย ตั้งแต่พับที่ 2 จนถึง พับ
 ที่ 4 ก็ได้เขียนเรื่องปรีชาธรรมของพระอริยบุคคลไว้เช่นเดียวกัน หากแต่ว่าความ
 งามทางทัศนศิลป์มีความวิจิตรและสามารถเทียบได้กับสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา

เลขที่ 6 และเลขที่ 8 ได้ด้วย สมุดภาพปริศนาธรรมที่กล่าวถึงพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาปัตติมรรค พระโสดาปัตติผล พระสกทาคามิมรรค พระสกทาคามีผล พระอนาคามิมรรค พระอนาคามีผล พระอรหัตตมรรค พระอรหัตตผล ซึ่งเขียนภาพในอากัปกิริยาที่แตกต่างกัน มีสัญลักษณ์ที่สะท้อนความลึกซึ้งหรือความบรรลุนิพพานที่สูงส่งขึ้น อันได้แก่ ดวงแก้วที่หมายถึงจิตใจที่ตั้งมั่นมีอากัปกิริยาที่ต้องประคองไว้ให้มัน มิให้ร่วงหล่น ปรากฏทั้งในท่านั่งและท่านยืน การพบดอกบัวสามดอกที่แสดงถึงลำดับขั้นที่พ้นขึ้นจากการบำเพ็ญเพียงเพียงแค่การประคองสติเท่านั้น หากแต่ได้พบข้อหลักธรรมที่จะสามารถทำให้บรรลุพระอรหันต์ได้

ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยเรื่อง อิทธิพลของคติปริศนาธรรมในการสร้างสรรค์งานศิลปะไทย เป็นการวิจัยเอกสาร เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งเป็นการค้นคว้าข้อมูลทางด้านเอกสาร โดยในที่นี้กล่าวถึง พระอริยบุคคลซึ่งเป็นรูปแบบที่น่าค้นหาและเป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นมา โดยมีระเบียบวิธีการวิจัยดังนี้

1. กลุ่มตัวอย่าง

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยอิทธิพลของคติปริศนาธรรมในการสร้างสรรค์งานศิลปะไทยใช้ตัวอย่างทางศิลปกรรมที่ปรากฏทั้งในภาคเอกสารซึ่งมีอายุอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์

ภาคเอกสาร เอกสารชิ้นต้นสมุดไทย หมวดตำราภาพ ดังนี้ “สมุดภาพปณณธรรม” หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 3. “สมุดภาพปณณธรรม สมณะวิปัสสนา” หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 30 และ “สมุดภาพธรรมปริยาย” หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 26 หมวดตำราภาพ

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือในการวิจัยคือ แบบบันทึกข้อมูลงานวิจัย ด้วยการวิเคราะห์ความสำคัญของกลุ่มตัวอย่างที่มีคุณภาพมากพอที่จะใช้เป็นแบบอย่างในการศึกษา ซึ่งเครื่องมือวิจัยจะเป็นในรูปของการบันทึกและการกำหนดความสำคัญ รายละเอียด

ที่พบจากการสำรวจ โดยการจัดลำดับตามอายุของเอกสารและผลงาน ซึ่งมีขั้นตอนการสร้างเครื่องมือการวิจัย ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 กำหนดแนวทางในการเก็บกลุ่มตัวอย่างจิตรกรรมที่ใช้ในการวิจัย ซึ่งกลุ่มตัวอย่างจะอายุในการสร้างที่แตกต่างกัน จึงมีลักษณะที่สามารถจัดกลุ่มวิเคราะห์ให้เข้าหมวดหมู่ได้ อาทิ สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ขั้นตอนที่ 2 สร้างแบบบันทึกงานวิจัย โดยจัดเป็นตารางบันทึกสิ่งที่ได้พบจากการสำรวจ รูปสัญลักษณ์ที่เกิดจากประเพณีในการสร้างสรรค์ซ้ำๆ หรือจัดได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ที่กำหนดไว้เป็นหลัก โดยบันทึกเป็นข้อย่อในการสังเกตความแตกต่างตามวันเวลาที่ได้ทำการสำรวจ

ขั้นตอนที่ 3 เมื่อได้ข้อมูลที่บันทึกในแบบบันทึกการวิจัยแล้วจึงนำมาตรวจสอบความครบถ้วน ความเที่ยงตรงในข้อมูล ความไม่บิดเบือนข้อมูล หรือละเลยความสำคัญบางประการในกลุ่มตัวอย่างเพื่อป้องกันการเกิดข้อผิดพลาดในการวิเคราะห์ข้อมูล

ขั้นตอนที่ 4 ปรับปรุงแบบบันทึกข้อมูลงานวิจัยเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในข้อมูลงานวิจัย

แบบบันทึกงานวิจัย แบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ

ส่วนที่ 1 ข้อมูลเบื้องต้นของเอกสาร ผู้แต่ง ปีที่สร้าง และสาระสำคัญของเอกสาร

ส่วนที่ 2 ข้อมูลเบื้องต้นของศิลปวัตถุ เทคนิค อายุสมัย รูปแบบ และสาระสำคัญจากการสังเกต

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลมีกระบวนการดังนี้ ศึกษาเอกสารขั้นต้นที่ปรากฏในสมุดไทย หมวดต่าง ๆ ระเบียบวิธีวิจัยที่กำหนดขึ้นมานี้เป็นกระบวนการที่เกิดจากการนำเอกสารต่าง ๆ และปรากฏการณ์ทางศิลปกรรมมาใช้เป็นข้อมูลในการศึกษา ซึ่งจากการจัดทำแบบบันทึกการวิจัยสามารถนำเสนอสาระที่ได้รับ

ผลการวิจัย

การศึกษารูปทรงทางศิลปกรรมของพระอริยบุคคลในสมุทภาพปริศนาธรรม

จิตรกรรมพระอริยบุคคลที่เริ่มจากพระโยคาวจรพบดวงแก้วในสระบัวไปจนถึงพระอรหันต์ (เข้านิพพาน) ประกอบด้วยภาพที่แสดงอริยาบถแตกต่างกัน 11 ภาพ (ตารางที่ 1) และเป็นรูปทรงโดยเนื้อหาเช่นเดียวกันจนตลอดทั้งเล่มปริศนาธรรม อันได้แก่

1. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 26 หมวดตำราภาพ ธรรมปริยาย เลขที่ 26 เขียนเมื่อครั้งกรุงเก่า หอสมุดฯซื้อมาจากนายเล็ก วันที่ 6 กุมภาพันธ์ 2455 มีการใช้สีตามแบบอย่างจิตรกรรมสมัยอยุธยา การจัดองค์ประกอบของภาพอ่านเรียงจากล่างขึ้นบน และจากซ้ายไปขวา (ภาพที่ 1) แสดงภาพบุคคลที่มีความอ่อนช้อยด้วยเส้นโค้ง นุ่งห่มผ้าลายอย่างลวดลายที่พบในศิลปะอยุธยา ใช้สีแดงและสีส้มเป็นหลัก องค์ประกอบโดยรวมของภาพมีบรรยากาศของป่าไม้ ดอกไม้ และเขามอ เนินดิน ในส่วนของลวดลายพระแท่นตอนพระอรหันต์เขียนด้วยลายวงกลมสลัสีเหลี่ยมข้าวหลามตัดบริเวณหน้าพระดานบนฐานบัว แบบอย่างทางศิลปะไทยพบว่าเป็นภาพที่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาซึ่งยังมีสีน้อยกว่ารัตนโกสินทร์ การเขียนภาพแสดงบรรยากาศร่วมด้วยนอกเหนือจากการมุ่งไปที่พระอริยบุคคลเท่านั้น แสดงสุนทรียภาพทางศิลปะได้ชัดเจนแสดงถึงการอยู่ป่า การบำเพ็ญเพียรโดยหนีเรือนจากสังคมภายนอกซึ่งการอยู่ป่าเป็นหนึ่งในการปฏิบัติที่นักบวชใช้ปฏิบัติเสมอเช่นกัน

2. สมุทภาพปฤษฎาธรรม” หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 3. หมวดตำราภาพ สมุทภาพปฤษฎาธรรม เลขที่ 3. ได้มาจากสำนักพระราชวัง เมื่อวันที่ 16 มีนาคม 2481 (ภาพที่ 2) แสดงภาพบุคคลในท่าทางต่าง ๆ ประกอบกับคำบรรยายด้วยภาษาบาลี ภาพไม่แสดงบรรยากาศโดยรอบ เป็นเหมือนภาพประกอบคำบรรยายเท่านั้น การนุ่งห่มแสดงความผ้าพื้นไม่มีลวดลาย จนถึงตอนพระอนาคามี และพระอรหันต์จึงนุ่งห่มแบบภิกษุ แบบอย่างทางศิลปะไทยพบว่าการใช้สีครามเพิ่มมากขึ้น รูปทรงมีความอ่อนช้อยงดงามมีจำนวน 11 ภาพเช่นเดียวกับแบบอย่างที่พบในสมัยอยุธยา

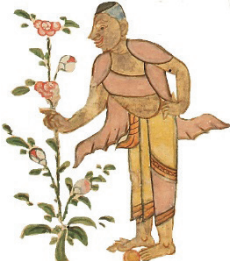
3. สมุดภาพปณณธรรม สมณะวิปัสสนา”เลขที่ 30 พระธรรมราชานุวัตร วัดนิเวศธรรมประวัติให้หอสมุดฯ พ.ศ. 2443 เน้นการแสดงออกทางท่าทางมากกว่า การประดับตกแต่งด้วยพรรณพฤกษาแบบอย่างสมัยอยุธยา (ภาพที่ 3) แบบอย่างทางศิลปะพบว่ามีสีเส้นของเครื่องนุ่งห่มมากกว่าเล่มอื่น โดยใช้สีคู่ตรงข้ามอย่างสีส้มกับสีน้ำเงิน สีเขียวกับสีแดง ทำให้ภาพเกิดความน่าสนใจในเรื่องขององค์ความรู้ในการสร้างจุดเด่นของภาพด้วยสีคู่ตรงข้าม รูปทรงยังคงรูปแบบเดิมของลักษณะศิลปะไทย มีจำนวน 11 ภาพเช่นเดียวกัน

การเขียนภาพบุคคลโดยใช้เส้นของตัวพระเป็นเครื่องหมายของบุคคลที่มีความสุภาพ เรียบร้อย ไม่ใช่ภาพกากที่ใช้กากับปฏิกิริยาสามัญของการใช้ชีวิตอย่างที่นิยมเขียนในจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การเขียนภาพตามอย่างต้นแบบจึงเป็นประเพณีการคัดลอกภาพ เพื่อให้เกิดจำนวนเล่มมากขึ้นก่อนที่จะมีการตีพิมพ์อย่างเช่นปัจจุบัน ผู้เขียนจึงพยายามคงรูปแบบไว้ให้มากที่สุด ซึ่งจากการศึกษาเอกสารทั้ง 3 ฉบับ

ตารางที่ 1 พระโยคาวจรพบดวงแก้วในสระบัว-พระอรหันต์ (เข่านิพพาน)

พระโยคาวจรพบดวงแก้วในสระบัว-พระอรหันต์ (เข่านิพพาน)		
		
1. พระโยคาวจรพบดวงแก้วในสระบัว	2. พระโยคาวจรชูดวงแก้วขึ้นเหนือศีรษะ	3. พระโยคาวจรชูดวงแก้วขึ้นเหนือศีรษะ (อีกภาพหนึ่ง)

ตารางที่ 1 พระโยคาวจรพบดวงแก้วในสระบัว-พระอรหันต์ (เข้านิพพาน) (ต่อ)

พระโยคาวจรพบดวงแก้วในสระบัว-พระอรหันต์ (เข้านิพพาน)		
		
4. พระโยคาวจรชูดวงแก้วขึ้นเหนือศีรษะ (อีกภาพหนึ่ง)	5. ดอกบัวคือปัญญา	6. โคตรภูญาณ
		
7. พระโสดาบัน	8. พระโสดาบัน (อีกภาพหนึ่ง)	9. พระสกทาคามี
		
10. พระอนาคามี	11. พระอรหันต์ (เข้านิพพาน)	

ภาพประกอบที่ 1 พระอริยบุคคลในสมุดภาพสมัยกรุงศรีอยุธยา
ที่มา: หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 26 หมวดตำราภาพ ธรรมปริยาย

ภาพประกอบที่ 2 “สมุดภาพปฤษฎาธรรม”
ที่มา: หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 3. หมวดตำราภาพ

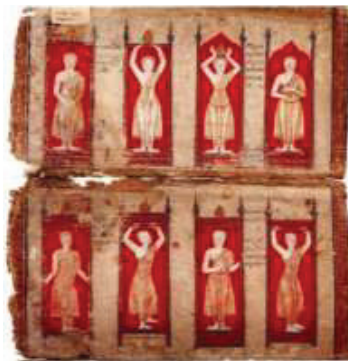
ภาพประกอบที่ 3 สมุดภาพปฤษฎาธรรม สมณะวิปัสสนา”เลขที่ 30
ที่มา: หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 30. หมวดตำราภาพ

ภาพประกอบที่ 4 พระอริยบุคคลในสมุตภาพไตรภูมิ เลขที่ 6
ที่มา: สมุตภาพไตรภูมิ. หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 6 หมวดตำราภาพ

ภาพประกอบที่ 5 พระอริยบุคคลในสมุตภาพไตรภูมิ เลขที่ 8
ที่มา: สมุตภาพไตรภูมิ. หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 8 หมวดตำราภาพ

ภาพประกอบที่ 6 พระอริยบุคคลในสมุตภาพไตรภูมิ เลขที่ 10
ที่มา: สมุตภาพไตรภูมิ. หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 10 หมวด
ตำราภาพ

อนาคามีมรรค

อนาคามีผล

อรหัตตมรรค

อรหัตตผล

โสดาปัตติมรรค

โสดาปัตติผล

สกทาคามีมรรค

สกทาคามีผล

ภาพประกอบที่ 7 พระอริยบุคคลในสมุตภาพไตรภูมิ
ที่มา: ปรับปรุงภาพจากสมุตภาพไตรภูมิ. เลขที่ 10/ก

การศึกษาการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบทางศิลปะของพระอริยบุคคลจาก
สมุตภาพปริศนาธรรมและสมุตภาพไตรภูมิ

ใจความสำคัญของการเขียนเรื่องพระอริยบุคคลด้วยปริศนาธรรมนั้น
ต้องการเน้นที่สัญลักษณ์ที่แสดงถึงพัฒนาการของการบรรลุธรรมข้อต่าง ๆ สัญลักษณ์
ที่สำคัญแบ่งได้ดังนี้

ปีที่ 16 ฉบับที่ 1 มกราคม-มิถุนายน 2567

พระโศดaban แสดงภาพโดยเป็นผู้มีดวงแก้ว เหนือศีรษะ ทั้งนั่งและยืน ประคองไว้ไม่ให้ร่วงหล่น เพื่อเป็นการแสดงออกถึงการประคองสติ ซึ่งในเอกสารสมัย ครั้งกรุงเก่าและต้นกรุงรัตนโกสินทร์แสดงภาพเช่นเดียวกันทั้งสิ้น เว้นแต่ ในสมุดภาพไตรภูมิเท่านั้นที่แสดงภาพภิกษุยืนในอาการสำรวมแต่ด้านบนมีดอกบัวตูม คล้าย ดวงแก้วอยู่เหนือศีรษะเช่นกัน แต่ไม่มีชื่อกันไว้สามชั้น

พระสกทาคามี แสดงภาพ โดยให้ผู้ปฏิบัติธรรมพบดอกบัวอันเป็นสัญลักษณ์ แห่งพระปัญญาของพระพุทธเจ้า อยู่ในลำดับขั้นที่จะไม่เป็นผู้มาเกิดอีก ซึ่งภาพ ปรีศนาธรรมครั้งกรุงเก่าและสมัยรัตนโกสินทร์ จะแสดงภาพในลักษณะบุคคลที่ไม่ใช่ นักบวชแต่พบกับดอกบัวที่หมายถึงพระสกทาคามี ในขณะที่ พระอริยบุคคลในสมุด ภาพไตรภูมิ แสดงภาพเป็นภิกษุ ที่มีดอกบัวอยู่เหนือศีรษะในลักษณะยืนมีชื่อกันสอง ชั้น

พระอนาคามี แสดงภาพเป็นผู้ปฏิบัติธรรมนั่งหมั่นจิ๋ว สัญลักษณ์แห่งการ เข้าถึงแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา กำลังนั่งสมาธิบนดอกไม้ ในลักษณะที่คล้ายคลึง กับการนั่งสมาธิของพระพุทธเจ้า สัญลักษณ์ที่ปรากฏในสมุดภาพปรีศนาธรรมนี้ เป็นการชี้ชัดว่า นักบวชดังกล่าวกำลังเข้าสู่ขั้นสูงสุดคือพระอรหันต์ ดวงแก้วที่เคย ปรากฏบนศีรษะได้หายไปแล้ว เนื่องจากประคองสติในขั้นสูงแล้ว สำหรับพระ อนาคามีในสมุดภาพไตรภูมิ แสดงภาพพระภิกษุในอาการสำรวม มีดอกบัวเหนือ ศีรษะโดยมีชื่อขึ้นเพียงชั้นเดียว แสดงถึงความปลดปล่อยจากความข้องใจ และเข้า สู่ความเป็นพระอรหันต์

พระอรหันต์ แสดงภาพเป็นตอนพระภิกษุนอน คล้ายกับเข้าใจว่าเป็น นิพพาน โดยเข้าสู่ความสงบชนิดที่ปราศจากความขุ่นข้องหมองใจต่อสิ่งต่าง ๆ ประเด็นดังกล่าวน่าสนใจว่า การแสดงท่านอนนี้ เข้าใจว่าผู้เขียนแสดงออกโดยนัยว่า เป็นการดับขันธปรินิพพาน คือการตาย แต่ในที่นี้หมายถึง การตายจากสิ่งต่าง ๆ ทั้ง มวลไม่ใช้การดับขันธหรือการตายแบบคนทั่วไป ในขณะที่พระอรหันต์ในสมุดภาพ ไตรภูมิแสดงภาพพระภิกษุผู้ชูดอกบัวไว้เหนือศีรษะและไม่มีไม้ชื่อใด ๆ มากั้นขวาง อีกต่อไปแล้ว เป็นอันว่าได้บรรลุพระธรรมเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

การสรุปและอภิปรายผล

คติปริศนาธรรมเป็นที่นิยมอย่างยิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังจะพบว่ามีการนิพนธ์ภาพผนังที่ไม่ใช่เรื่องราวของพระพุทธประวัติ แต่เป็นเรื่องราวของชาวบ้าน ที่มีความหมายแฝงในการเข้าถึงข้อปฏิบัติธรรมต่าง ๆ ธรรมสุภาสิต อย่างไรก็ตามอิทธิพลที่เกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลได้เลือนลางไป แฝงไว้แต่เพียงความเป็นผู้ปฏิบัติธรรม เป็นพระภิกษุที่มีประพฤติดีงามตามพระธรรมวินัยเท่านั้น นั่นหมายความว่า จิตรกรรมที่กล่าวถึงพระอริยธรรมคือเรื่องราวที่เกิดขึ้นในพระสงฆ์สาวก มิใช่สมมติสงฆ์หรือนักบวชอย่างเช่นในปัจจุบัน

ศิลปะไทยที่นำภาพพระสงฆ์มาเขียนเป็นปริศนาที่พอสามารถอธิบายความได้ เช่น การเขียนเรื่องสังขกรรมวิธีที่วัดปทุมวนาราม เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีความหมายอันลึกซึ้งว่าได้ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ คงความบริสุทธิ์แห่งศีล แม้ว่ามีอาบัติก็สามารถออกบิราสกรรมแล้วกลับคืนสู่ความบริสุทธิ์อีกครั้งหนึ่งได้ เช่นนี้แล้ว ก็จะสามารถเป็นพระโสดาบันตามความหมายแห่งการตั้งมั่นในดวงจิต ราวกับว่ามีดวงแก้วอยู่เหนือศีรษะ ซึ่งการจะปฏิบัติจนถึงเป็นพระอรหันต์นั้น หากเป็นในสมัยปัจจุบันนี้ ก็เป็นเพียงความเข้าใจว่าได้ปฏิบัติอย่างดีและเป็นสิ่งที่รู้เฉพาะตนเท่านั้นเช่นกัน

จึงอาจกล่าวได้ว่า ปริศนาธรรมที่ส่งอิทธิพลในงานศิลปะไทยสมัยต่อมา เป็นได้เพียงภาพเขียนสุภาสิต ที่แสดงให้เห็นถึงความดีความชั่วและสิ่งที่ควรประพฤติเท่านั้น หากเป็นพระอริยบุคคลก็ละไว้ว่าให้เป็นพระสมมติสงฆ์ที่ควรปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดและเป็นสิ่งที่รู้ได้เฉพาะตนเท่านั้น ไม่สามารถแสดงสัญลักษณ์ในสภาพความเป็นจริงได้ จึงพบว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่พบภาพพระอริยบุคคลในรูปแบบปริศนาธรรมแล้ว หากเขียนถึงพระอริยบุคคลก็คือผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วตามพระพุทธประวัติอันมีตอนต่าง ๆ กันไป

ความคิดสร้างสรรค์ที่ปรากฏในจิตรกรรมพระอริยบุคคลทั้งในสมุดภาพปริศนาธรรมและสมุดภาพไตรภูมิ พบว่า ช่างเขียนมีพัฒนาการในการแสดงออกเชิงสร้างสรรค์สูงขึ้น เช่นภาพเขียนปริศนาธรรมจากครั้งกรุงเก่าจะมีการเขียนฉากหลังประกอบเพื่อความงาม หากแต่ไม่ใช่ส่วนที่เป็นสาระแท้จริงของความหมายในปริศนา

ธรรมนั้นๆ ต่อมาในการอ่านภาพปริศนาธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ ช่างเขียนเฉพาะ อากัปกิริยา สัญลักษณ์อย่างดวงแก้ว ดอกบัว การนั่งสมาธิ และการนอน (นิพพาน) ซึ่งเป็นแก่นสำคัญแห่งการนำเสนอ เพื่อใช้ประกอบการอ่านหรือการอธิบายให้แก่ผู้ที่กำลังศึกษานัยแห่งการปฏิบัติธรรมที่สูงขึ้น สะท้อนมุมมองของช่างที่สีกัดส่วนสำคัญ เพื่อไม่ให้สัญลักษณ์ของภาพถูกตีความจนหลงประเด็นไป

สำหรับพระอริยบุคคลในสมุตภาพไตรภูมิสมัยกรุงเก่า เลขที่ 6 เลขที่ 8 และสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ 10 มีพัฒนาการที่ชัดเจนในการสะท้อนว่า ผู้ที่คิดจะบวช ในพระพุทธศาสนาคือผู้ที่ปรารถนาบรรลุขั้นสุดยอดคือพระอรหันตผล ด้วยการให้บุคคลต่าง ๆ ทั้ง 8 แต่งกายอย่างนักบวช ต่างจากในภาพปริศนาธรรมที่สามารถเป็นพระโสดาบันได้นั้นไม่จำเป็นต้องเป็นนักบวชก็ได้ แต่จะเริ่มแสดงภาพนักบวชก็ต่อเมื่อได้เป็นพระอนาคามีแล้วนั่นเอง

พระอริยบุคคลในสมุตภาพไตรภูมิ ในชื่อที่กั้นขวางการสำเร็จบรรลุธรรม เป็นเครื่องหมาย จากที่เป็นพระโสดาบันมีชื่อ 3 ชั้น พระสกทาคามี มีชื่อ 4 ชั้น พระอนาคามี มีชื่อ 1 ชั้น และพระอรหันต์ปราศจากชื่อ ก็เป็นพัฒนาการทางความคิดสร้างสรรค์ที่พบได้จากเอกสารโบราณทางด้านศิลปะไทยโดยใช้สัญลักษณ์เป็นสื่อ

ข้อเสนอแนะ

สมุตภาพปริศนาธรรมรวมที่แสดงถึงพระอริยบุคคลจะแสดงภาพวัฏฏะสงสารประกอบด้วย อาจมีความหมายถึงการพัฒนาของจิตใจจากการเกิด ดับ สู่พระนิพพานก็เป็นได้

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี โดยได้รับทุนสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์และสถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์ ตลอดจนผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่านที่ให้คำแนะนำเพื่อให้การวิจัยนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบคุณมาในโอกาสนี้

เอกสารอ้างอิง

- ประภาส สุระเสน. (2545). สมุดภาพปณณธรรม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2564). ปรีตนา. ค้นเมื่อ 30 มกราคม 2564, จาก
<https://dictionary.orst.go.th/>
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพปณณธรรม”. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 3. หมวด
ตำราภาพ
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพปณณธรรมมี หอสมุดแห่งชาติ”. หนังสือสมุดไทย
ขาว. เลขที่ 4 หมวดตำราภาพ
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพปณณธรรม สมณะวิปัสสนา” หอสมุดแห่งชาติ.หนังสือ
สมุดไทยขาว. เลขที่ 30
หมวดตำราภาพ
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพธรรมปริยาย”. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 26 หมวด
ตำราภาพ
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพธรรมปริยาย”. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 27 หมวด
ตำรา
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพไตรภูมิ”. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 6 หมวดตำรา
ภาพ
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพไตรภูมิ”. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 8 หมวดตำรา
ภาพ
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพไตรภูมิ”. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 10 หมวดตำรา
ภาพ
- หอสมุดแห่งชาติ. “สมุดภาพไตรภูมิ”. หนังสือสมุดไทยขาว. เลขที่ 10/ก หมวดตำรา
ภาพ